PETER HOPPENBROUWERS

STORM RUITERS

Stepperijken in Eurazië

(500 v.Chr.–1700 n.Chr.)

2023 Prometheus Amsterdam

Woord vooraf

De voorgeschiedenis van dit boek gaat terug tot twee ontmoetingen in de jaren 1996-1997, toen ik als universitair hoofddocent middeleeuwse geschiedenis werkzaam was in Leiden. De eerste was met een collega uit Wenen, Walter Pohl, die in het academisch jaar 1995-1996 als onderzoeksfellow aan onze afdeling was verbonden en toevallig in het kamertje naast dat van mij huisde. Walter had faam verworven met een diepgravende studie van het steppevolk van de Avaren. Hij kon daar prachtig over vertellen en stak mij al snel aan met het volksverhuizingsvirus – een ziekelijke belangstelling voor de postantieke periode en de rol van 'barbaren' daarin. Het jaar daarop mocht ik op een conferentie rond het eindexamenthema 'Europa en de buitenwereld 1150-1350' twee dagen de begeleider zijn van de Britse Mongolenspecialist Peter Jackson. Ons hartelijke contact leidde ertoe dat Peter mij een week na de conferentie zijn nieuwe vertaling toezond van het reisverslag van de franciscaanse broeder Willem van Rubroek, die kort na het midden van de dertiende eeuw Mongolië bezocht. Ik was meteen door deze tekst gegrepen.

Deze twee ontmoetingen hielpen mij over de drempel om vanaf 2008 over een thema waarover ik zelf nog bijster weinig wist, de geschiedenis van de nomadische rijken op de Euraziatische steppen, af en toe hoor- en werkcolleges voor bachelors te gaan geven, die altijd behoorlijk veel belangstelling van studenten trokken, op den duur ook van buiten de geschiedenisopleiding. De Leidse faculteit Geesteswetenschappen is ook de ideale voedingsbodem om wetenschappelijke belangstelling voor het thema van de stepperijken verder te ontwikkelen. Er liepen (en lopen) zowel bij Geschiedenis als bij diverse andere vakgebieden vermaarde specialisten rond die alles weten van de geschiedenis, literatuur en cultuur van de Arabische wereld, Turkije, Iran en de rest van Centraal-Azië, India, Binnen-Azië, China en Korea en die graag bereid bleken om een geïnteresseerde collega-leek bij te praten over simpele of lastige kwesties, of

anders wel op essentiële literatuur te wijzen. Zonder iemand van hen tekort te willen doen, is het vooral Gabrielle van den Berg geweest die mijn initieel geploeter met de exotische steppenomaden en hun onnavolgbare talen serieus nam. Zij nodigde mij uit voor een jaarlijkse gastbijdrage aan haar college over de Mongolen en sleepte mij mee naar verschillende conferenties over de geschiedenis van Centraal- en Binnen-Azië. Ik maakte er kennis met internationale coryfeeën, zoals Jan Bemmann, Marie Favereau, Valerie Hansen en Naomi Standen, maar ook met een keur van onderzoekers uit Rusland, Tadzjikistan en Oezbekistan van wie de namen mij niets zeiden. Het waren soms vreemde evenementen. Twee ervan zijn mij in het bijzonder bijgebleven. Het ene was een diner in Leiden waarbij ik aan een tafel zat met een groepje Oezbeekse (of Tadzjiekse?) dames en heren die angstvallig oppervlakkig werden, opeens geen woord Engels meer spraken, of elkaar bestraffend afblaften in het Oezbeeks (of Tadzjieks?) telkens wanneer ik een (amper) politieke vraag stelde. Het andere was een congres in het Amsterdamse Hermitage Museum waar ik op een snikhete zomerdag met acht andere sprekers meer dan twee uur vastzat in een kapotte lift, terwijl de consul van Tadzjikistan boven uren moest wachten voordat hij zijn openingsspeech kon afsteken. Dank voor dit alles, Gabriëlle.

Dit boek is het eindproduct van een fascinatie die ik graag wilde overbrengen op een breder geïnteresseerd lezerspubliek. Ik zou het ook daarom geen wetenschappelijke publicatie willen noemen, maar het is nadrukkelijk wel uitsluitend gebaseerd op een grote hoeveelheid recente wetenschappelijke literatuur en de daarin verpakte wetenschappelijke opvattingen, alleen dan zonder de belasting met een omvangrijk notenapparaat en met meer ruimte voor persoonlijke meningen van de auteur.

Ik ben in 2019 voorzichtig aan de tekst begonnen toen mijn pensionering naderde. Twee jaar later legde ik de proefversie van een paar hoofdstukken voor aan Job Lisman van Uitgeverij Prometheus. Job liet per ommegaande weten zeker geïnteresseerd te zijn in de uitgave van *Stormruiters*. Ik had die werktitel, enigszins arrogant, gekozen met het oog op een mogelijke Engelse vertaling die dan *Riders on the Storm* zou moeten gaan heten (wie kent The Doors nog?). Als editor wees Job mij Marisca van der Mark toe, die mij geweldig heeft geholpen bij de voltooiing en laatste afwerking van tekst en bijwerk. Na Marisca's onverwachte vertrek nam hoofd bureauredactie Eline Reinhoud haar taken over en begeleidde het manuscript voortvarend naar de eindstreep. Ik ben hun beiden zeer erkentelijk voor hun inspanningen.

Het schrijven van dit boek binnen een tijdsbestek van vier jaar is in meer dan één opzicht een rollercoaster voor mij en mijn gezin geworden. Toen ik in 2019 de eerste regels schreef was in mijn persoonlijke leven werkelijk geen wolkje aan de lucht, nu ik – hier, op dit moment – de laatste punt ga zetten is het de vraag of ik het verschijnen van *Stormruiters* nog zelf ga meemaken. Mocht dat niet zo zijn, dan ben ik overleden in het volle besef dat schrijven, meer nog dan lezen, een betere therapie is dan menig medicijn.

Opmerkingen over spelling en kaartwerk

Het spellen van de namen van personen, plaatsen, ambten en andere sleuteltermen in elf verschillende talen uit vijf taalfamilies waarin de in dit boek gebruikte bronteksten zijn geschreven, heeft heel wat hoofdbrekens gekost, zeker voor iemand die de meeste van die talen niet zelf beheerst. Specialisten zullen dus ongetwijfeld allerlei inconsequenties en missers ontdekken, die zij mij hopelijk zullen vergeven.

De meeste problemen leverden teksten in het Chinees op. Wat spelling betreft wordt in de wetenschappelijke literatuur gewerkt met twee tradities: pinyin (de officiële, door de Chinese overheid voorgeschreven spelling) en Wade-Giles, de verklanking naar het Engels (hoe spel je in het Engels zó dat je de Chinese klanken benadert?). Omdat dezelfde letters anders kunnen klinken in het Engels dan in het Nederlands (denk aan de 'i'), is mijn voorkeur uitgegaan naar pinyin. Daarnaast heb ik ernaar gestreefd om bij de vermelding van Chinese keizers (of nomadische khans die zichzelf tot Chinees keizer uitriepen) de traditionele vorm te volgen, met dien verstande dat ik het eerste element, de naam van de dynastie, meestal heb weggelaten (dus geen Han-Xiandi, maar Xiandi [van de Han-dynastie]), terwijl ik het laatste element, 'di', dat gewoon 'keizer' betekent, heb laten staan. Complicaties treden op wanneer keizersnamen tijdens een regeerperiode wisselden en ook postuum nog eens veranderden. Bijvoorbeeld de eerste keizer van de Sui had als persoonlijke naam Yang Jian, als keizersnaam tijdens zijn regering Kaihuang en Renshou, en als postume titel Wendi. Een bijzondere vorm van de postume naam was de tempelnaam, of *miao hao*, die alleen aan sommige keizers na hun dood werd toegekend. Incidenteel was ook de persoonlijke naam van een toekomstige keizer relevant; in dat geval staat de geslachtsnaam voorop en volgt de voornaam (bijvoorbeeld Li Shimin).

Bij de weergave van oorspronkelijk Turkse en Mongoolse namen heb ik de harde 'k(h)' steeds gespeld als 'q', niet bij k-klanken in andere talen

(het is dus Qaraqorum en Samarkand). Op die regel heb ik twee uitzonderingen gemaakt, namelijk bij de spelling van *khan* en *khatun* (echtgenote van khan, prinses, hooggeboren vrouw). Weliswaar komt khan van het Oudturkse of Oudyeniseïsche woord *qağan*, maar de vorm khan is zo ingeburgerd in de moderne internationale vakliteratuur dat ik hem heb gehandhaafd. Om die reden heb ik het stepperijk van de Zwarte Khans ook gespeld als Qarakhanieden en niet als Qaraqanieden.

Bij de weergave van Arabische persoonsnamen heb ik de middenweg gekozen tussen de minimale optie (bijvoorbeeld Ibn Sina) en de maximale optie waarin aan de voornaam allerlei elementen zijn toegevoegd, zoals de namen van vader en grootvader / clan of juist de naam van de zoon, en de plaats van herkomst. Hier heb ik, ook wat de spelling betreft, zoveel mogelijk de conventies in recente gespecialiseerde literatuur gevolgd. Bij de weergave van Perzische namen en begrippen heb ik de voorkeur gegeven aan de 'w' boven de 'v' (bijvoorbeeld Safawieden, geen Safavieden; diwan, geen divan).

Ten slotte heb ik de volgende afkortingen gebruikt voor tussen ronde haken geplaatste begrippen in de brontaal van een oorspronkelijk document:

A. = Arabisch; C. = Chinees; Gr. = Grieks; Lat. = Latijn; Ma. = Mantsjoerijs; M. = Mongools; P. = Perzisch; R. = Russisch; S. = Sanskriet; Ta. = Tangoets; T. = Turks

Om de lezer houvast te geven in de enorme uitgestrektheid van het gebied dat in dit boek wordt bestreken is tegenover de opening van elk hoofdstuk dezelfde basiskaart van de Euraziatische steppezone afgedrukt, met daaroverheen, gearceerd, het gebied of de gebieden binnen dan wel buiten de steppezone waarin de in het hoofdstuk besproken gebeurtenissen zich afspeelden. Bovendien is binnen elk hoofdstuk minstens één meer gedetailleerde kaart afgedrukt waarop de ligging van specifieke besproken stepperijken (of het verloop van gebeurtenissen daarbinnen) staat afgebeeld. Om tijd en kosten van ingewikkeld nieuw tekenwerk te besparen zijn deze kaarten alle ontleend aan het publieke domein. Op wezenlijke spellingverschillen tussen geografische of etnische namen op deze kaarten en dezelfde namen in de tekst is in de ondertiteling van de kaarten geattendeerd.

A Z I Ë
E U R O P A
OERAL
WESTELIJKE STEPPE
CENTRALE STEPPE
ALTAI
TIENSJAN
OOSTELIJKE STEPPE
ZWARTE ZEE
KASPISCHE ZEE
TARIMBEKKEN

Inleiding

In 1697 liet Qing Kangxi, de grootste keizer die China ooit heeft gekend, optekenen dat 'de Mongolen China al bijna tweeduizend jaar leed en schade [hebben] toegebracht, zonder dat enige keizer er ooit in [is] geslaagd om gezag te krijgen over Mongolië'.[1] Aan dat gebrek zou hij nu eens en voor altijd een einde maken, maar ik kan alvast verklappen dat dat niet is gelukt.

Hoe was het mogelijk dat de leider van het machtige China moest toegeven dat steppenomaden, primitieve hoeders van schapen, paarden en kamelen, al zo lang voor onoverkomelijke overlast zorgden? Dit boek probeert een antwoord te geven op die vraag en het antwoord begint met de constatering dat niet alleen China maar ook grote sedentaire rijken in Centraal-Azië, het Indiase subcontinent en Europa gedurende de ruim twee millennia tussen 500 voor en 1700 na Christus om de haverklap geconfronteerd werden met de 'plaag' van steppenomaden. Hoe kon dat gebeuren en wat zat erachter?

De verbazing hierover kan alleen maar zijn gegroeid sinds de tijd van de Kangxi-keizer, want anders dan toen vormen steppenomaden nu, in onze eigen wereld, een volstrekt marginale, bijna vergeten groep. Af en toe duiken ze op in reisprogramma's over exotische vakantiebestemmingen of zijn er berichten over angstaanjagende onderdrukking in Chinees Xinjiang en de autocratische post-Sovjetstaten van Centraal-Azië. Van oude glorie lijkt niets meer over. Een korte blik op de statistieken van de twee moderne staten met de grootste nomadische restpopulaties, Kazachstan en Mongolië, kan die indruk alleen maar bevestigen. Sinds Kazachstan rond het midden van de negentiende eeuw definitief in Rusland werd geïncorporeerd, vestigden miljoenen Russische boeren-kolonisten zich op de uitgestrekte steppevlakten. Vervolgens werden de Kazachse nomaden

onder het bewind van Stalin overgeleverd aan de gedwongen vorming van grote collectieve boerderijen (kolchozen) en staatsboerderijen (sovchozen). Naar schatting één derde van hen kwam om het leven in de vier jaar tussen 1929 en 1933, mede als gevolg van de deels mislukte omzetting van steppeweiden in graanakkers en katoenvelden, waardoor 15 miljoen hectare land door erosie en verwoestijning praktisch niets meer opleverde. Aanpassingen in de jaren zestig herstelden weliswaar de aandacht voor de pastorale veehouderij maar het planeconomische streven naar eindeloze productieverhoging leidde tot verdere ecologische degradatie. Ondanks het feit dat Kazachstan na 1989 snel afstand nam van de oude Sovjeteconomie zorgde het nu gehuldigde ideaal van privatisering voor nieuwe problemen. Privaat bezit van steppeweiden staat immers op gespannen voet met de collectivistische tradities van steppenomaden. Privatisering werkte aan de ene kant sterk in het voordeel van de oude Sovjetkaste van sovchozemanagers die nu konden uitgroeien tot nieuwe grootgrondbezitters. Maar aan de andere kant leidde ze tot de vorming van kleine gezinsbedrijven die economisch niet levensvatbaar bleken – wat valt er in de moderne wereld te verdienen met vijf koeien en zeventien schapen op een paar honderd hectare droge steppegrond? We zien dan ook een razendsnelle afname van de pastorale veehouderij in Kazachstan. Liepen er in 1992 in een land dat ruim vier keer zo groot is als Frankrijk 'nog' 34 miljoen schapen, 9 miljoen runderen, 1,7 miljoen paarden en 145.000 kamelen rond op de steppe, bij de millenniumwisseling, minder dan tien jaar later, waren die aantallen al (ruim) gehalveerd. Het aantal nomaden in Kazachstan wordt nu geschat op ongeveer 1 procent van de bevolking – 'geschat' en 'ongeveer' want veel nomaden zijn tegenwoordig, zoals gezegd, 'deeltijdnomaden'. Een eeuw geleden leefde nog meer dan de helft van alle Kazachen als nomaden!

Terwijl het huidige Kazachstan zijn geld vooral verdient met olie en gas, maar ook is uitgegroeid tot een van de grootste graanexporteurs ter wereld, heeft die andere iconische steppestaat, Mongolië, meer van de traditionele nomadische levenswijze behouden, of althans, onderdelen ervan, want ook in Mongolië zijn er veel deeltijdnomaden, die hun paarden hebben ingewisseld voor trikes. Veel arme Mongolen zijn helemaal geen nomaden meer maar leven nog wel in traditionele tenten (gers) in de sloppenwijken van de hoofdstad Ulaanbaatar ('de Rode Held'), waar een derde van de 3,4 miljoen Mongolen woont. Uit een grote enquête die het Mongoolse dagblad *Ardyn Erh* in 1992 hield, kwam naar voren dat 80 procent van de ondervraagden de voorkeur gaf aan een vaste verblijfplaats

boven een traditioneel nomadisch bestaan. Die uitkomst correspondeert min of meer met de structuur van de Mongoolse economie. Volgens de (staats)statistiek was in 2019 ruim een kwart van de Mongoolse beroepsbevolking actief in de agrarische sector, die het nog steeds hoofdzakelijk moet hebben van de pastorale veehouderij en daarbinnen van het houden van schapen en geiten, de leveranciers van de gewilde kasjmierwol. Bij elkaar levert dat momenteel ruim 13 procent van het bruto nationaal inkomen op. Er is nochtans een zekere wil bij de Mongoolse overheid om de nomadische levenswijze, toch een stukje nationaal erfgoed om trots op te zijn, in stand te houden. Daartoe werden enkele jaren geleden verschillende programma's ter ondersteuning van nomadenhuishoudens gelanceerd. Voor dit langer blijven hangen in een traditionele economie betaalt Mongolië wél een prijs. In Mongolië bedraagt het bni per hoofd van de bevolking 13.700 dollar, in Kazachstan 26.300 dollar – nagenoeg precies het dubbele. De toekomst voor Mongolië ligt in de ontginning van zijn rijke voorraden aan delfstoffen als koper en uranium.

Kortom, een blik op de twee grootste staten op de Euraziatische steppen toont onverbiddelijk de teloorgang van het leven van de traditionele nomaden en hun dieren. Hoe anders was dit alles in de premoderne tijd, toen de Euraziatische steppen werden begraasd door enorme kuddes schapen, geiten, paarden en kamelen, en overal in hun nabijheid het klapperen van de tentdoeken van nomaden te horen was.

DE EURAZIATISCHE STEPPEN EN HUN BEWONERS IN DE PRE-INDUSTRIËLE TIJD: ACHTERGRONDEN

Globale geografie van de Euraziatische steppegordel

Het thema van dit boek – de vorming van nomadische rijken in Eurazië – is niet te begrijpen zonder enige kennis over de Euraziatische steppen. Deze vormen een gordel van boomloze graslanden, onderhevig aan een landklimaat, die zich over een lengte van bijna 9000 kilometer uitstrekt van de Donaudelta in het westen tot de Grote Khinganbergen van Mantsjoerije in het oosten. Aan de noordkant is deze gordel afgezoomd met de gematigdklimaatbossen van Rusland en boreale naaldwouden van Siberië; aan de zuidkant met de woestijnen, halfwoestijnen, bergketens en binnenzeeën van de Kaukasus, Centraal-Azië, Tibet en China. Imposante bergketens doorklieven de steppegordel in noord-zuidrichting. De zuidelijke uitlopers

van de Oeral vormen de grens tussen het Europese en het Aziatische deel van de steppe, althans sinds dat in de achttiende eeuw zo is voorgesteld door de Russische geograaf Vasili Tatischev. Verder naar het oosten scheiden de Tiensjan- (pinyin: Tian Shan) en Altaigebergten de lagergelegen Centraal-Aziatische van de hogergelegen Oost-Aziatische steppen. Tussen deze gebergten ligt een brede doorgang, de zogenaamde Dzungarische Poort, die al in de Steentijd fungeerde als een corridor tussen Oost en West. De Oeral en Tiensjan/Altai creëren als het ware een natuurlijke driedeling in de Euraziatische steppen, die in dit boek ook zal worden aangehouden. Onder de westelijke steppen wordt in het vervolg de steppen tussen de Donaumonding en de zuidelijke uitlopers van de Oeral verstaan; in de literatuur spreekt men ook wel van de Pontisch-Kaspische steppen omdat de westelijk steppen zich uitstrekken ten noorden van de Zwarte Zee (Pontus in de klassieke Oudheid) en de Kaspische Zee. De centrale steppen bevinden zich tussen de zuidelijke uitlopers van de Oeral en de Dzungarische Poort. Omdat ze grotendeels in de moderne staat Kazachstan liggen, spreken we eveneens van de steppen van Kazachstan of de Centraal-Aziatische steppen. De oostelijke steppen, ten slotte, reiken van de Dzungarische Poort in het westen tot de Khinganbergen in Mantsjoerije. Naar het meest onderscheidende deel heten ze ook wel de Mongoolse steppen.

De enorme uitgestrektheid van de steppegordel brengt met zich mee dat de Euraziatische steppen niet uitsluitend bestaan uit eindeloze, monotone grasvlakten, zoals we die kennen uit Kazachstan, Zuid-Rusland en Oekraïne. Het Wereld Natuur Fonds onderscheidt in de steppegordel, om precies te zijn, dertien ecologische zones. Vooral de Mongoolse steppe is landschappelijk zeer gevarieerd en geaccidenteerd. Mongolië is grotendeels een hoogvlakte met een niveau van 900 tot 1500 meter, die aan de randen overloopt in bosachtige taiga, besneeuwde bergkammen en twee grote woestijnen: de Taklamakan (of het Tarimbekken) in het westen, de Gobi in het oosten.

Ook aan de west- en zuidrand van de steppegordel lagen overigens gebieden die in beperkte mate geschikt waren voor een nomadisch bestaan en daarom soms ook tot de Euraziatische steppen worden gerekend. Het voorbeeld dat we het beste kennen is de Grote Hongaarse Laagvlakte, de (Nagy) Alföld of poesta in het Karpatenbekken, maar ook de Donaudelta en Beneden-Donau in het huidige Roemenië en Bulgarije, Oost-Anatolië, Azerbeidzjan, Iran, Afghanistan, Oezbekistan, Noord-Tibet en Noord-China/Mantsjoerije hebben dat soort (vaak woestijnige) halfsteppen – wat het relatieve gemak verklaart waarmee steppenomaden hier

De Euraziatische steppegordel. Merk op dat op deze kaart buiten de eigenlijke gordel gelegen steppeachtige gebieden in Oezbekistan, Tadzjikistan, Iran en Turkije wél zijn 'meegenomen', maar de Grote Hongaarse Laagvlakte niet.

konden binnenvallen. Hetzelfde geldt voor de noord-zuid lopende westelijke flanken van de Tiensjan via de Pamirbergen naar de Hindoekoesj, die voldoende begrazingsmogelijkheden boden om van de oostelijke steppen 'af te dalen' naar het Indiase subcontinent.

De Euraziatische steppen zijn duizenden jaren lang de habitat geweest van pastorale nomaden, die er hun schapen, paarden, geiten, runderen en kamelen weidden – de Mongolen spreken van 'de vijf snuiten' (*tava khoshuu mal*). Nomaden onderscheidden zich daarmee al vroeg van landbouwers die sedentair leefden, dat wil zeggen in vaste nederzettingen woonden, en voor wie veehouderij meestal een geïntegreerd onderdeel vormde van een agrarisch systeem dat primair gericht was op akkerbouw en / of allerlei variaties van 'tuinbouw', inclusief, bijvoorbeeld, de teelt van druiven en olijven. Heel scherp was dit onderscheid niet altijd en overal. Op de steppen was de teelt van granen niet helemaal afwezig, terwijl, andersom, in sedentaire gebieden ook seminomadische vormen van veehouderij voorkwamen, denk aan *transhumance* in bergstreken. Ik kom hier verderop nog op terug.

Het landklimaat op de Euraziatische steppe met zijn ijskoude winters en snoeihete zomers creëerde een natuurlijk milieu dat de steppenomaden voor grote uitdagingen stelde – en nog steeds stelt. Het gevaarlijkste zijn barre winters waarin óf het sneeuwdek op de steppe te dik wordt óf er te veel ijs op wordt afgezet. Onder beide extreme condities is voedsel

onbereikbaar voor grazers, die dan bij duizenden van de honger sterven. Een dergelijke ramp heet in het Mongools *dzud*, 'hongersnood'. De laatste keer dat zich op de Mongoolse steppe een dzud voltrok, was in de winter van 2009-2010, maar ze zijn ook bekend uit de tijd van de grote stepperijken; berucht waren bijvoorbeeld de winters 72 v.Chr., 627 en die van 1082 op 1083.

Tegelijkertijd leverde dit ongenadige natuurlijke milieu de steppenomaden in de premoderne tijd ook twee voordelen op. Steppenomaden waren van jongs af gewend om onder extreme temperaturen en weersomstandigheden te opereren. Diezelfde omstandigheden maakten hen, zolang ze op de steppe waren, bijna ongrijpbaar voor vijanden uit de sedentaire wereld. Het natuurlijke milieu vormde als het ware een beschermend schild. Sedentaire vijanden moesten invallen of achtervolgingen op enige schaal meestal snel staken vanwege logistieke problemen, weersomstandigheden of de ongenaakbaarheid van het terrein.

De nomadische samenleving: van tent naar volk

De basis van nomadische samenlevingen werd gevormd door de *aul* (M. *ayil*) een kleine (quasi)familiegroep bestaande uit vijf à zes tot zestig à zeventig huishoudens die met elkaar 'nomadeerden', dat wil zeggen, samen hun tenten (gers, *yurts*) opzetten en hun vee hoedden – vandaar de moderne betekenis van het Turkse woord aul: dorp. In nomadische samenlevingen bestond een strikte arbeidsverdeling tussen man en vrouw. (Gehuwde) vrouwen droegen zorg voor alles in en om de gers, van de periodieke verhuizingen, de zorg voor het rundvee dat in de nabijheid van een aul werd geweid, en de aankoop van benodigdheden van buiten tot de socialisatie van kinderen (jongens en meisjes) en het ontvangen van gasten. Bovendien konden gehuwde vrouwen zelfstandig blijven beschikken over de bruidsschat die voor hen was betaald. Dit alles gaf aan (gehuwde) vrouwen in de nomadische samenleving een betrekkelijk grote autonomie en handelingsruimte.

De bewoners van verschillende tenten van een aul waren niet per se aan elkaar verwant in biologische zin. Maar ook als er geen biologische verwantschap was, voelden ze zich verwanten; we spreken dan van een quasifamiliegroep. Voor biologische verwantschap wordt in Turco-Mongoolse talen het woord *bod* (mv. *bodun*) gebruikt. In de premoderne tijd was een bod onderdeel van een groter geheel, iets wat in de literatuur vaak wordt aangeduid met clan of, als het om een aristocratische

clan gaat, met huis. Clans vormden weer onderdelen van een 'stam' of 'volk'/'etnische groep' (T-M. *oghush*/*oğuz*), de belangrijkste niet-verwantschapseenheid waarmee familiegroepen zich verbonden voelden op basis van taal, cultuur en vooral ook gedeeld verleden. Om praktische redenen zal in dit boek consequent het woord stam worden gebruikt. Volk is gereserveerd voor een groter etnisch geheel met een eigen naam, dat ontstond namelijk wanneer verschillende stammen zich (al dan niet onder druk of dwang) met elkaar verbonden.

Hierbij moeten we ons steeds voor ogen houden dat stam en volk door antropologen bedachte termen zijn, die maar ten dele passen op termen uit de tijd of de streek zelf. Maar omdat de veelheid daarvan zo groot is en betekenissen lang niet altijd duidelijk zijn, heb ik ervoor gekozen om het vocabulaire te hanteren dat in de moderne standaardliteratuur over stepperijken wordt gebezigd.

In de volgende tabel is dat vocabulaire nog eens samengevat:

In boek gebruikte termen	**betekenis**
aul/ayil	nomadisch tentenkamp
bod (mv. bodun/budun)	biologische verwantschap
M. ovog, oboq / T. omuq	clan (familie in brede zin: groep met gemeenschappelijke voorouders)
M. urugh, uruq	huis, aristocratische clan
M. niru'un / T. begler	aristocraten; de aristocratie
oghush / M. aimag, aymaq	1) 'stam' (niet-verwantschapsgroep waarvan leden zich toch met elkaar verbonden voelen); 2) 'Volk'/etnische groep (bestaande uit meerdere stammen).
M. irgen bulya/bulgha irgen	'volk' (algemeen) 'rebels volk' (volk dat zich niet wil onderwerpen)
T. el/il / M. ulus	rijk; onderdanen van een rijk; 'natie'
el törü	'rijk + recht' (± 'rechtsstaat')

Een andere term die in dit boek in een gestandaardiseerde vorm wordt gebruikt is 'khan' (van: qağan), vermoedelijk een Oudturks of Oudyeniseïsch woord dat 'hoogste leider' betekent. Hij werd voor het eerst ge-

bruikt door de Xianbei, die heersten over de oostelijke steppen in de derde eeuw na Christus. Vanaf dat moment is 'khan' op de Euraziatische steppe het meest gebruikte woord voor zowel de leider van een nomadische stam en/of volk als de heerser van een stepperijk. In dit boek heeft 'khan' dezelfde twee betekenissen. Zoals men kon verwachten duurde het niet lang voordat heersers van grote stepperijken elementen aan hun titel khan gingen toevoegen om zich te onderscheiden van gewone stamhoofden. We krijgen dan *gürkhan*, *ilchi-i khan*, *da kehan/dayan khan qutlugh* of *dzjenghis khan*, waarbij het voorvoegsel telkens een superlatief aanduidt. Om verwarring te voorkomen spreek ik in die gevallen meestal van 'grote khan'. De (wettige) echtgenotes van een khan voerden de titel *khatun*.

De nomadische samenleving als een samenleving op twee benen

Er bestaan twee hardnekkige misverstanden over nomadische samenlevingen die correctie behoeven: ten eerste, dat ze egalitair zijn; ten tweede, dat ze weinig contacten met de buitenwereld hebben.

Men zou wellicht denken dat een samenleving van steppenomaden uit de aard van hun levenswijze egalitair is. Er is immers slechts één middel van bestaan dat bovendien via collectieve begrazing wordt uitgeoefend in enorm uitgestrekte, uiterst dunbevolkte gebieden. Ogenschijnlijk geeft een dergelijke herdersmaatschappij weinig aanleiding tot het ontstaan van grote sociale verschillen. Maar niets is minder waar. De steppesamenlevingen waarover dit boek gaat waren allemaal door en door aristocratisch. Zo werden allerlei staatachtige functies zoals lokaal openbaar bestuur en rechtspraak uitgeoefend door een beperkt aantal aristocratische huizen alsof ze daar van nature recht op hadden. Voor die situatie, die tot in de achttiende eeuw op de Euraziatische steppen bleef bestaan, bedacht de Britse antropoloog David Sneath de term *headless states* ('staatshoofdloze staten').[2]

In het stepperijk van de Kazachen werd de dominantie van de grote aristocraten mooi uitgedrukt door de eigen maatschappij te verdelen in twee 'benen' of 'botten' (M. *yasun*; T. *süŋük*): het ene, witte, been (M. *chagan yasun*; T. *aq süyek*) stond voor de aristocratische huizen (M. *niru'un*; T. *begler*), het andere, zwarte, been (M. *qara yasun*; T. *qara süyek*) voor de clans van het gewone volk (M. *durlukin*; T. ook: bodun). Wat opvalt aan dit dichotome maatschappijbeeld, is het ontbreken van een aparte categorie voor religieuze specialisten, waardoor een maatschappelijke driedeling in priesters (sjamanen in het geval van steppenomaden), krijgshaftige aristocraten en boeren (herders in het geval van nomaden) ontstaat. Dat is

opmerkelijk. Die driedeling, die we ook in de Europese Middeleeuwen tegenkomen, is namelijk oorspronkelijk ontwikkeld door de Ariërs, nomadische invallers in Noord-India (zie verder hoofdstuk 1). Ze wijkt inderdaad af van het typische maatschappijbeeld in een agrarische samenleving, zoals het pre-industriële China. Daar maakte men naar oude confucianistische opvattingen een onderscheid in vier kasteachtige, dat wil zeggen in principe erfelijke klassen: de *shi* of geleerde bureaucraten, de *nong* of boeren, de *gong* of handwerkslieden en de *shang* of kooplieden – in die volgorde van belangrijkheid. De afwezige hier is een aparte klasse van krijgers/aristocraten, die juist zo prominent is op de steppe!

Als een onderverdeling van de samenleving in erfelijke kasten dan wel functionele klassen bovendien wordt vergeleken met het menselijke lichaam – of onderdelen daarvan – spreken we van een organische maatschappijopvatting. In de Europese Middeleeuwen bestond van die opvatting een veel subtielere variant dan op de steppen, waar men zich beperkte tot de metafoor van twee benen. Een ander verschil is dat, terwijl in middeleeuws Europa de gedachte postvatte dat een organische samenleving alléén goed kon functioneren als alle ledematen netjes op hun plaats bleven, men op de steppe juist meende dat het verschil tussen het ene en het andere 'been' niet onoverbrugbaar was. Althans, dat was het geval in het Mongolië van vóór Dzjenghis khan. Daar bestond aanvankelijk de regel dat aristocratische mannen trouwden met niet-aristocratische vrouwen, met als gevolg dat heel wat niet-aristocratische clans aansluiting kregen op aristocratische netwerken. Ook Dzjenghis khan zelf was geboren uit een niru'un-vader en een durlukin-moeder, die bovendien afkomstig waren uit twee verschillende stammen – Dzjenghis' vader was van de Borjigid, zijn moeder van de Onggirad. Dzjenghis khan veranderde dit systeem als onderdeel van de grote sociale revolutie die hij na 1206 in zijn nieuwe Mongoolse staat ontketende. Die omwenteling wordt uitvoerig behandeld in hoofdstuk 7. Op deze plaats beperk ik mij tot de opmerking dat de metafoor van de 'twee benen' vanaf dat moment werd gereserveerd voor het beschrijven van een nieuwe tweedeling binnen de aristocratie: het 'witte been' was voortaan exclusief gereserveerd voor de leden van de *altan urugh* of 'Gouden Familie', het huis van Dzjenghis khan, terwijl het 'zwarte been' de overige leidende families omvatte, die vanaf dat moment vaak kortheidshalve werden aangeduid als *qarachu* ('de zwarten'). Met andere woorden, het idee van de maatschappij als een geheel van twee 'benen' was nu geheel beperkt tot de aristocratie.

Het wezenlijk aristocratische karakter van nomadische samenlevingen had zijn wortels in de ongelijke verdeling van rijkdom en daarvan afgeleid sociaal overwicht en politieke macht. Wat telde in het nomadische bestaan was de beschikking over dieren en de toegang tot weidegebieden. Het ruimtebeslag door de 'vijf snuiten' was namelijk enorm. Eén schaap heeft al 5-10 hectare weidegrond per jaar nodig. Bovendien moeten nomaden rekening houden met een bepaalde volgorde van begrazing en met seizoensbeperkingen. Paarden lusten alleen de toppen van gras, de rest laten ze achter voor schapen en geiten, die de weide verder kort afgrazen. Steppenomaden waren – en zijn – geen wildkampeerders,

die elke paar dagen hun tenten oprollen en hun kuddes volgen waarheen die believen te gaan; dat is meer het patroon van toendranomaden met rendierkuddes. De mobiliteit van steppenomaden lijkt eerder op seizoenmigratie; binnen grote gebieden worden kuddes twee tot vier keer per jaar verplaatst naar min of meer vaste, grasrijke weidegebieden. In sommige gebieden trokken steppenomaden op en neer tussen het koude noorden en het warme zuiden; in andere tussen hogergelegen plateaus of bergflanken (soms tot ver boven de 3000 meter) en dalen. Een veelgemaakt onderscheid in alle Turco-Mongoolse talen is daarom dat tussen *qishlaq* (winterweide) en *yaylaq* (zomerweide).

Bij een dergelijk enorm maar bepaald niet willekeurig, laat staan vrij, ruimtebeslag legden rijkdom en macht veel gewicht in de schaal. Aristocratische huizen beschikten niet alleen over de grootste kuddes en (daardoor) het meeste kapitaal, ze beheersten en reguleerden ook de trekroutes en de toegangen tot collectief gebruikte weidegebieden, die ze voor hun eigen stam beschermden tegen ongewenste intrusies; veediefstal was (en is) onder steppenomaden aan de orde van de dag. Ook waren aristocraten het beste bestand tegen de klimatologische risico's van het nomadische bestaan op de steppen, zoals dat van de al genoemde dzuds. In de premoderne tijd, toen van staatssteun geen sprake was, konden nomaden die door dzud werden getroffen gemakkelijk nog verder afhankelijk raken van aristocraten dan ze al waren. Immers, de grote huizen waren de enigen bij wie 'gewone' nomaden in dergelijke situaties konden aankloppen voor bescherming tegen rovers, voor nieuw startvee of voor krediet om daarmee zelf nieuwe dieren te kopen. Dat dit regelmatig speelde, blijkt onder andere uit het feit dat in de cultuur van vroegere steppesamenlevingen obligaties – het aangaan en voldoen van financiële verplichtingen – een centrale plaats innamen. We kunnen dus gerust spreken van structurele 'scheve' afhankelijkheid.

Antropologen scharen een dergelijke vorm van afhankelijkheid van gewone mensen van aristocraten onder de categorie 'patroon-cliëntrelaties' om de ongelijke positie tussen een hogergeplaatste persoon (vaak als 'heer' aangeduid in de bronnen van de tijd) en individuen, of nog vaker families, die aan hem verplicht waren in hun algemeenheid te beschrijven. Afhankelijk van de omstandigheden konden die verplichtingen sterk van aard verschillen. Soms ging het om politieke steun, soms om te leveren (para)militaire dienst(en). Ook de tegenprestatie waartoe de 'patroon' bij traditie of moreel verplicht was kon daardoor verschillen – van rijke geschenken tot een voedselaalmoes. Het maakte om te beginnen heel wat uit, of een 'cliënt' net als de 'patroon' deel uitmaakte van de elite dan wel uit een lagere sociale klasse kwam.

Binnen patroon-cliëntrelaties speelt nog een ander belangrijk antropologisch begrip een rol, een begrip ook met een bredere strekking, namelijk loyaliteit. Iemand kan loyaal zijn aan een individuele persoon, aan een groep, aan een politieke entiteit of aan een ideële entiteit (bijvoorbeeld een ideologie of een religie). Al deze loyaliteitsvormen waren nadrukkelijk aanwezig in de steppesamenlevingen die in dit boek ter sprake komen. Persoonlijke loyaliteit was niet alleen aan de orde in de relatie tussen 'clienten' en hun 'heren' maar ook, op een hoger, politiek niveau, ten opzichte van aristocratische huizen en hun leiders. De consequenties hiervan waren enorm. Het betekende in praktijk dat aristocratische huizen permanent konden rekenen op de steun van honderden, soms duizenden tenten, die niet alleen per definitie mobiel waren maar ook bewoond werden door militante en van jongs af getrainde strijders te paard. Daarmee beschikten aristocratische huizen en hun grote leiders over ongekende pressiemiddelen die op elk politiek opportuun moment konden worden ingezet.

Loyaliteit binnen een groep – esprit de corps, zo men wil – speelde vooral in het leger en daarbinnen vooral in elite-eenheden zoals lijfwachten en keurkorpsen, die vaak van cruciaal belang waren voor het in het zadel houden van zittende heersers. Bij 'politieke' loyaliteit moeten we in deze context denken aan de steunbereidheid van aristocratische huizen (en hun cliënten) rond beladen politieke conflicten (bijvoorbeeld opvolgingskwesties, opstanden, staatsgrepen), en niet zozeer aan de staat of het rijk als abstract instituut. Het vestigen dan wel periodiek hervestigen van dit type groepsloyaliteit ging bij steppenomaden gewoonlijk gepaard met (overmatige) alcoholconsumptie. Niet voor niets is het Turco-Mongoolse woord voor alcohol – *isiqti* – afgeleid van het Oudturkse woord

voor warmte (*isiq*), ook in de overdrachtelijke zin van genegenheid, vriendschap, trouw.

Loyaliteit ten aanzien van godsdienst (laat staan van ideologie) is minder zichtbaar, vooral omdat religie in veel stepperijken geen primaire issue lijkt te zijn geweest, en zeker niet de religie van anderen. Dit begon pas te veranderen met de bekering van sommige grote khans tot de islam of met hun voorkeur voor een specifieke richting binnen de islam. Op dergelijke momenten konden loyaliteitsconflicten ontstaan, namelijk wanneer iemands loyaliteit aan een persoon botste met zijn of haar eigen religieuze identiteit.

Overigens zijn loyaliteitsconflicten in het verleden en in andere culturen lang niet altijd te doorgronden. We zijn algauw geneigd om het switchen van loyaliteit, beschreven in bronnen, op te vatten als verraad aan een persoon, een groep of een zaak. Maar voorzichtigheid is hier geboden. De bronnen die ons informeren over loyaliteitskwesties komen al te vaak uit de hoek van tegenstrevers. Bovendien roept persoonlijke loyaliteit ook altijd de verwachting van tegentrouw of tegenprestatie op en juist over dat spanningsveld informeren de meeste bronnen ons onvoldoende. Ten slotte reikt de broninformatie niet toe om te ontrafelen, hoe loyaliteiten met elkaar in netwerken verbonden zijn. Daardoor blijven ook allerlei schakelingen tussen verbindingen, die de verlegging van loyaliteit zouden kunnen verklaren, onzichtbaar.

Economie en economische complementariteit

Nóg een misverstand over steppenomaden in de premoderne tijd is dat ze geïsoleerd van de buitenwereld leefden. In werkelijkheid was de nomadische economie in veel opzichten complementair aan en nauw verbonden met de sedentaire economie.

Om te beginnen was het niet zo dat de nomadische economie uitsluitend 'pastoraal' was, dat wil zeggen uitsluitend bestond uit extensieve veehouderij. Afhankelijk van locatie en klimaat was er wel degelijk plaats voor de teelt van granen en voor vormen van tuinbouw (inclusief wijnbouw). Ook verwerkten nomaden producten van de veehouderij tot verhandelbare waren, zoals leer en wollen weefsels. Nog vandaag de dag genieten door nomaden vervaardigde tapijten faam. Sommige oases aan de rand van de Taklamakanwoestijn, die meestal door steppenomaden werden beheerst, waren beroemd om hun jade- en salmiakmijnen – twee producten waarnaar in de sedentaire wereld grote vraag was. En in veel

mythes van stepperijken nemen smeden een opmerkelijke plaats in, waaruit valt af te leiden dat metaalsmelterij en metaalbewerking in hoog aanzien stonden. Dzjenghis khans topgeneraal Sübetei Bahadur (1176-1248), een reus van een kerel, was de zoon van een smid.

Deze beperkte differentiëring bood echter te weinig soelaas om twee onevenwichtigheden in de steppe-economie op te heffen, namelijk een autarkisch tekort en, als gevolg daarvan, een tekort op de handelsbalans. Met hun eigen productie konden de steppenomaden niet voldoen aan hun eigen behoeften aan basisvoedsel en consumptiegoederen – zeker niet als men de behoefte aan luxe prestigegoederen van de aristocratische huizen meerekent. Dit zou betekenen dat de handelsbalans met de sedentaire wereld – en daarmee ook de betalingsbalans – structureel uit het lood stond. De vraag is dan, hoe de steppenomaden dit probleem oplosten.

Het antwoord is: grosso modo op twee manieren, een onplezierige manier en een nette manier. De onplezierige manier hield in dat steppenomaden óf gingen roven in de sedentaire wereld, óf sedentaire staten gingen afpersen volgens het principe: 'We blijven weg mits u ons zoveel levert en/of betaalt.' In het verlengde hiervan lag gebiedsverovering in de sedentaire wereld. De nette manier was het vergroten van de eigen export. Daartoe bestonden twee uitgelezen mogelijkheden. Steppenomaden beschikten namelijk over twee producten waarnaar in de premoderne sedentaire wereld een schier onbeperkte vraag was: paarden en (militaire) paardrijkunst. Paarden waren de auto's van de pre-industriële tijd en China, Perzië, India maar ook Europa fokten zelf onvoldoende paarden om aan de binnenlandse vraag te voldoen. Dit betekende dat jaarlijks honderdduizenden paarden van de steppe naar de sedentaire wereld verhuisden. Daarnaast bestond in de machtige rijken die zich vanaf het derde millennium vóór Christus in China, Mesopotamië en Egypte ontplooiden een groeiende behoefte aan krijgers te paard, bij voorkeur steppenomaden die zo'n beetje op een paard waren geboren en over ongekende vechtkunst te paard beschikten. Steppenomaden werden langs verschillende wegen ingeschakeld bij het krijgsbedrijf in de sedentaire wereld. Stepperuiters konden beschikbaar worden gesteld aan sedentaire vorsten in het kader van overeenkomsten; ze konden zichzelf aanbieden als huurlingen (individueel of, bijvoorbeeld, in stamverband); of ze werden geroofd van de steppe en verkocht als slaaf-soldaten.

Overigens hoefden beide opties – de plezierige en de onplezierige weg – elkaar niet per se te bijten. Van de waarde van betaalde tributen, bijvoorbeeld, keerde een deel terug via handel.